

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ EMOSIONAL İNKİŞAF VƏ DİNİ TƏSƏVVÜR - ALLAH VƏ PEYĞƏMBƏR TƏSƏVVÜRÜ

Şəms AĞAZADƏ,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
“Dinin psixologiyası” ixtisası üzrə magistrantı,
aghazadeshems@gmail.com

Xülasə. Azərbaycanda dinin psixologiyası sahəsində aparılmış tədqiqatlar azlıq təşkil edir. Bu mövzulardan biri də yeniyetməlik dövründə emosional inkişaf və dini təsəvvür -Allah və peyğəmbər təsəvvürüdür. Yeniyetməlik dövrü 12-17 yaşı əhatə edir. Bu dövr emosional dövr hesab olunur. Çünki yeniyetmələrdə bir sıra emosional hallar – qorxu, həyəcan, qəzəb, ruh düşkünlüyü nəzərə çarpır. Yeniyetmələrdə yaşlılıq hissi inkişaf etməyə başlayır. Onlarda vicdan duyğusu inkişaf etdikcə yaşlıları daha yaxşı başa düşürlər. İndi yaşlılara göstərilən sevgi və diqqətin gələcəkdə onlar üçün göstərilməsini istəyirlər. Yeniyetmələr başqaları ilə ünsiyyətə başlayır. Bu insanlar sinif yoldaşı, qohumları ola bilər. Yeniyetmələrdə dini təsəvvür - Allah və peyğəmbər təsəvvürü uşaqlıq dövrü ilə müqayisədə xeyli dəyişilir. Artıq onlarda mücərrəd düşüncələr formalaşır: Allah görünməz və ucadır, Peyğəmbər Onun elçisidir. Əsas məqsəd bu mövzu haqqında ətraflı informasiyaya sahib olmaqdır. Məqaləmiz bu haqda məlumat axtaranlar üçün əsas mənbə ola bilər.

AÇAR SÖZLƏR: Yeniyetməlik, emosional inkişaf, ruh düşkünlüyü, yaşlılıq hissi, dini təsəvvür, Allah və peyğəmbər təsəvvürü.

Шамс Агазаде

ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ И РЕЛИГИОЗНОЕ ВООБРАЖЕНИЕ В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ - ВООБРАЖЕНИЕ БОГА И ПРОРОКА

Резюме. Исследования, проводимые в области психологии религии, в Азербайджане составляют меньшинство. Одной из таких тем является эмоциональное развитие и религиозное воображение в подростковом возрасте - представление о Боге и пророке. Подростковый возраст охватывает 12-17 лет. Этот период считается эмоциональным периодом. Потому что у подростков заметен ряд эмоциональных состояний – страх, волнение, гнев, депрессия. У подростков начинает развиваться чувство старости. По мере развития у них чувства совести они лучше понимают пожилых людей. Они хотят, чтобы любовь и внимание, проявленные к

пожилым людям сейчас, были проявлены к ним и в будущем. Подростки начинают общаться с окружающими. Эти люди могут быть одноклассниками, родственниками. Религиозная концепция подростков - представления о Боге и пророке - достаточно много меняется сравнению с детством. У них уже сформированы абстрактные мысли: Бог невидим и возвышен, а Пророк — Его посланник. Основная цель - получить подробную информацию по этой теме. Это статья может быть основным ресурсом для тех, кто ищет информацию об этом.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: подростковый возраст, эмоциональное развитие, разочарование, чувство старости, религиозное воображение, воображение Бога и Пророка.

Shams Aghazade

EMOTIONAL DEVELOPMENT AND RELIGIOUS IMAGINATION IN ADOLESCENT PERIOD - IMAGINATION OF GOD AND THE PROPHET

Summary. Researches conducted in the field of psychology of religion in Azerbaijan are a minority. One of these topics is the emotional development and religious imagination during adolescence - the idea of God and the prophet. Adolescence covers 12-17 years. This period is considered as emotional period. Because a number of emotional states are noticeable in teenagers - fear, excitement, anger, depression. A sense of old age begins to develop in teenagers. As a sense of conscience is getting developed in them they understand the elderly better. They want the current love and attention shown to the elderly to be done for them in the future. Adolescents begin to communicate with others. These people can be classmates, relatives. Adolescents' religious concept - the concept of God and the prophet - is significantly changed compared to childhood. They already have abstract thoughts. God is invisible and exalted, and the Prophet is his messenger. The main goal is to have detailed information about this topic. Because there is a great need to investigate the period of adolescence. It can be the main resource for those looking for information about it.

KEY WORDS: Adolescence, emotional development, discouragement, sense of old age, religious imagination, God and Prophet notion.

Giriş

Yeniyyət məlik dövrü fizioloji, koqnitiv, psixoloji və sosial sahələrdə sürətli inkişafın baş verdiyi mərhələyə uyğundur. Bu dövr dərinləşən duyğular, maraqlarda qəfil canlanmalar, həyatda yeni sığrayışlar və semantik sorğularla yanaşı, bir çox ilklərin başlaması ilə də diqqət çəkir. Məsələn, gənclər həyatlarında ilk dəfə bədənindəki sürətli dəyişikliyi hiss edir, şübhələnir, münaqişə və depressiya yaşayırlar. İlk dəfə özlərinə güvənirlər, ilk dəfə valideynlərinə qarşı üsyan edirlər, başqa insanlar ilk dəfə onlar üçün bu qədər önəmli olur, ilk dəfə aşiq olurlar... İnsan həyatına yeniyyət məlik dövrü ilə daxil olan bu ilklərin sonu yoxdur. Bəziləri problem, bəziləri xatirə, bəziləri isə təcrübə olaraq onlarla yaşamağa davam edir. Buna əsasən, yeniyyət məlik fərdin həyatında ən aktiv dövrdür, eyni zamanda həyata təsir edən amillərin nisbi çoxluğu ilə yanaşı, dini inkişafa təsir edən amillərlə də ən zəngin dövrdür.

Yeniyyət məlik dövründəki bu sürətli dəyişiklik bütün yeniyyətlər üçün keçərli olsa da, onların

vaxtı, əhatə dairəsi fərdə görə dəyişir. Bu dövrdə baş verən dəyişikliklərin sürəti yeniyetmələr arasında fərdi və fizioloji fərqlər yarada, onların psixoloji və sosial təcrübələrinə böyük təsir göstərə bilər.

Yeniyetməlik ziddiyyətlər dövrüdür. Bu ziddiyyətlərdən ən bariz olanı narahatlıq və ümitsizliyə baxmayaraq, gələcəyə olan həvədir. Əlaqə qurma, seçilmə, diqqəti cəlb etmə və rol sahibi olma səylərinin, asanlıqla təsirlənmənin tez-tez müşahidə edildiyi yeniyetməlik dövründə sosial birlik böyük ölçüdə bu ehtiyacların ödənilməsindən asılıdır. Bəzən uşaqlıqda hərəkətlər edən, bəzən isə bütün dünyanı uşaq olmadıqlarına inandırmaq üçün ifrat müstəqillik obrazları nümayiş etdirən yeniyetmələr onlara ünvanlanan tənqidləri qəbul etməkdə çətinlik çəkir, valideynlərinin kiçik tənqidlərinə belə böyük reaksiyalar verirlər. Hər şeyi asanlıqla sevməyən yeniyetmələr şikayət etməyə həmişə bir şey tapırlar.

Yeniyetməlik dövründə orqanizmdə baş verən dəyişikliklərə paralel olaraq, sosial mühitin genişlənməsi və həmyaşıl qruplarının yeniyetmə üzərində təsirinin artması həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən dini inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu dövrdə uşaqlıqdan fərqli olaraq şübhələr, depressiv hallar, münaqişələr və s. bir tərəfdən şəxsiyyəti, digər tərəfdən də dini inkişafı formalaşdırır.

Yeniyetməlik dövrünün inkişaf mərhələləri

Uşaqlıq dövründə qazanılan din anlayışı emosional və intellektual ehtiyacları ödəyə biləcək səviyyədə deyil. Bunun səbəbi, yeniyetmənin digər inkişaf edən xüsusiyyətləri, xüsusən də idraki inkişafı ilə dəyişən mühitidir. Ancaq uşaqlıqda yaranan dini maraq yeniyetməlik dövründə də davam edir. Əslində, yeniyetməliyin depressiv dövrlərindən əvvəlki bir-iki ildə dini maraq və həssaslıqda əhəmiyyətli bir artım müşahidə etmək mümkündür. Lakin dövrün özünəməxsus böhranlarının aktivləşməsi bu səadət dövrünü əvəz edər, dini ayin və ibadətlərdə əhəmiyyətli azalmalara səbəb ola bilər.

Tənqidi düşüncə gücünə yiyələnmiş yeniyetmələr uşaqlıqda etiraz etmədən qəbul etdikləri bir çox şeyi oxuduqları, gördükləri və yaşadıkları ilə yenidən nəzərdən keçirirlər. Yeniyetmələrdə ortaya çıxan tənqidi yanaşma o qədər güclənir ki, zaman keçdikcə onların öz fikirlərini və inanclarını ehtiva edir. Çünki yeniyetmənin apardığı müqayisələrin bir tərəfində xarici mühit, digər tərəfində isə öz daxili təcrübələri və inancları dayanır. Maariflənməyə duyduqları ehtiyac və qənaətbəxş məlumat əldə etmək istəyi onların tənqidi düşüncəsinin arxasında mühüm rol oynayır. Onlar müqayisələr aparır, etiraz edir, özlərinə uyğun gördükləri fikirləri qəbul edir, olmayanları isə tənqid və ya rədd edirlər. Onlar bu inkarçı münasibəti inanc və ideyalara yönəltməklə kifayətlənmir, iqtidarı təmsil edən hər şeyi tənqid süzgəcindən keçirirlər. Yeniyetmələrin bu vəziyyəti onların sosial münasibətlərində müəyyən problemlər yaratsa da, özünü sübut etmək istəyinin təmin olunmasına imkan verdiyi üçün psixoloji sakitlik də təmin edir.

Erkən yeniyetməlik dövründə fiziki, sosial və idrak inkişafı kimi dəyişikliklərin birləşməsi yeniyetmələrin öz güclərini şübhə altına almasına və özlərini bədbəxt hiss etmələrinə səbəb olur. Uşaqlıq dövrünün inkişaf xüsusiyyətlərindən biri olan “eqosentrizm” yeniyetməlik dövründə də eqosentrik düşüncə kimi ortaya çıxır. Özünü ətrafdakı fərdlərlə və hadisələrlə zaman-zaman əlaqələndirən yeniyetmələr özlərinə uyğun, ideal ideyalar, dəyərlər və inanclar inkişaf etdirərək yalnız özlərinin ən yaxşısını düşündüklərinə inanırlar [1, s.135].

Yeniyetməlik uşaqlığın sona çatması ilə fərdin inkişaf prosesi daxilində fizioloji cəhətdən yetkinliyə çatana qədər olan inkişaf dövrüdür. Bu dövr fizioloji olaraq qızlarda menstruasiya ilə əlaqələndirilir;

oğlanlarda isə ümumiyyətlə, 13-22 yaş arasında üzde tüklərin çıxması və səsin qalınlaşması ilə başlayan inkişaf dövrüdür. Digər tərəfdən, yeniyetməlik yetkinlik yaşına çatması səbəbindən bio-psixoloji olaraq uşaqlığın bitməsi ilə ictimai həyatda məsuliyyət götürmə dövrü olan yetkinliyin başlanğıcı arasındakı inkişaf prosesi olaraq da təyin edilə bilər. YUNESKO tərəfindən yeniyetməlik dövrü 15-25 yaş arası göstərildiyi halda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tərifində 12-25 yaş arası qiymətləndirilir. Mövzu ilə bağlı araşdırmalarda dövrə aid yaş məhdudiyəti bəzi kiçik fərqlərlə fərqli şəkildə təsnif edilmişdir.

Yeniyetməlik dövrünün yaş mərhələləri		
Yeniyetməliyin əvvəlləri	11-14 yaş (qızlar)	13-15 yaş (oğlanlar)
Yeniyetməliyin ortaları	14-16 yaş (qızlar)	15-17 yaş (oğlanlar)
Yeniyetməliyin sonları	16-21 yaş (qızlar)	17-21 yaş (oğlanlar)

Bəzi mənbələrdə uşaqlıqdan yeniyetməliyə keçid dövrünün 10-15 yaşları əhatə etdiyi bildirilsə də, unutmamaq olmasın ki, bu rəqəmlər yuxarıda qeyd edildiyi kimi mütləqliyi ifadə etmir. Çünki yetkinliyin başlanğıcı irq, iqlim və qidalanma kimi müxtəlif faktorlara görə dəyişə bilər. Məsələn: Aralıq dənizi iqliminin hökm sürdüyü yerlərdə qızlar 8-10 yaşları arasında yetkinlik yaşına girirlər, qütblərdə yaşayan eskimoslarda isə bu, 20 yaşa qədər ola bilər. Bundan əlavə, yeniyetməlik dövrünün müəyyən edilməsi məsələsində bioloji amillərlə yanaşı, sosioloji məlumatlar da gənclik və böyüklər arasındakı fərq haqqında təsəvvür yarada bilər. Bu kontekstdə məsələyə baxdığımızda ailə qurmaq, hərbi xidmət keçmək, iqtisadi müstəqillik əldə etmək, işlə məşğul olmaq və valideynlərdən ayrı yaşamaq başqaları tərəfindən yetkinlik əlamətləri kimi qəbul edilə bilər [2, s.233-234].

Yeniyetməlik dövründə ən çox baş verənlər

a) Qorxu

Yeniyetməlikdəki qorxu hissi bir mənada uşaqlıq dövründə yaşanan hallar ilə eynidir. Gənc fərdlər üçün xüsusilə “bilinməyən” şeylər qorxunun yaranmasına səbəb olur. Yeniyetmənin maraq göstərdiyi fəaliyyətlərin nəticəsini təxmin edə bilməməsi də onun qorxmasına səbəb ola bilər. Yeniyetməlikdə bütün mövzularda fərdin özünə nəzarət edə bilmək vərdişini qazana bilməsi vacibdir.

Yeniyetməlikdə qorxu hissi üç əsas mərhələdə baş verir:

1. Obyektlərə qarşı yaranan qorxular: ilan, it, pişik, siçan, su, təyyarə, fırtına, od və s.
2. Sosial münasibətlərdə ortaya çıxan qorxular: yeni insanlarla tanış olmaq, lağlağı edən insanlarla ünsiyyətdə olmaq, ictimaiyyət qarşısında danışmaq, ya da əksəriyyəti böyüklərdən ibarət bir qrupa üzv olmaq gənclərdə qorxu meydana gətirə bilər. Bu cür sosial qorxu utancaqlıq və ya təəccüb şəklində özünü göstərir.
3. Yeniyetmənin özü ilə əlaqəli qorxuları: yoxsulluq, ölüm, özünün və ya ailəsindən bir fərdin ciddi bir xəstəliyə tutulması, məktəbdə və ya işdə uğursuzluğa məruz qalması yeniyetmədə qorxu yarada bilər. Yeniyetmə qorxu vəziyyətində qaçmaqla və ya vücudun taqətinin kəsilməsi, titrəməsi, tərləməsi kimi fiziki hadisələrlə qorxdığını büruzə verir. Yaş artdıqca ətraf mühitlə olan münasibətlərin artması nəticəsində qorxuların yavaş-yavaş azaldığı görünür.

b) Həyəcan

Həyəcan real səbəbdən daha çox xəyali səbəblərdən əmələ gələn qorxu tipidir. Ümumiyyətlə, həyəcan qorxudan daha uzun çəkir. Həyəcan keçmişdə fərdi məmnun etməyən bəzi hadisələr nəticəsində əmələ gəlmiş kimi, fərdin gələcəklə əlaqəli fəaliyyətlərində də yarana bilər.

c) Qəzəb

Yeniyyətlik dövründə qəzəbə səbəb olan hadisələr, əsasən, sosial tərkibli hadisələrdir. Əgər yeniyyətə lağlağıya məruz qalırsa, ona yalan danışılırsa, onda qəzəb halları baş verə bilər.

d) Ruh düşkünlüyü

Əgər yeniyyətinin arzu və ya məqsədinin qarşısına çıxan xarici və ya daxili maneələr varsa, o zaman onda ruh düşkünlüyü baş verəcəkdir. Belə psixoloji halların bir qismi qəzəbdən, amma əksəriyyəti psixoloji gərginlik və sıxıntı hallarından meydana gəlir.

Yeniyyətlərdə yaşlılıq hissənin inkişafı

Yeniyyətlik dövründə şəxsiyyətin kollektivdəki mövqeyi, eyni zamanda, ictimai münasibətlər sistemində tutduğu vəziyyət əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Belə ki, bu yaşda onlar “kiçik” uşaqdan böyük “uşağa” çevrilir. Yeniyyətlik dövründə uşaqların davranış və rəftarlarında əvvəlki yaş dövrlərində müşahidə edilməyən yeni xüsusiyyətlər özünü göstərməyə başlayır. Bütün bunlar yeniyyətinin şəxsiyyətini kiçik məktəblinin şəxsiyyətindən fərqləndirir. Şəxsiyyətin inkişafı nəticəsində yeniyyətdə özünü göstərən dəyişikliklər yaşlılıq hissənin formalaşması, yeni tip qarşılıqlı münasibətlərin meydana gəlməsi, özünü qiymətləndirmənin və mənlilik şüurunun formalaşması və s. şəkildə təzahür edir.

Sözgedən dövrdə şəxsiyyətin formalaşmasında nəzərə çarpan əsaslı dəyişikliklərdən biri yeniyyətinin özünü dərk etməsində keyfiyyətli irəliləyiş baş verməsindən ibarətdir. Psixoloji ədəbiyyatda yeniyyətinin özünü dərk etməsində baş verən bu spesifik törəməni, adətən, yaşlanmaq hissi adlandırırlar. Fiziki inkişafın akselerasiyası, cinsi yetişmənin daha tez baş verməsi yeniyyətdə yaşlanmaq hissənin əvvəlki illərdən fərqli olaraq daha tez əmələ gəlməsinə səbəb olur. Yaşlanmaq hissi öz mənşəyinə görə sosial xarakter daşıya bilər. Bədi, tarixi əsərlərdən və yaşlı nəslin xatirələrindən məlum olur ki, Qarabağ müharibəsi illərində uşaqlar tez “yaşlanmışdılar”. Çünki onlar məcburi qaçqınlıq və köçkün həyatı yaşamış, maddi sıxıntı çəkmiş, valideynlərinə kömək etməli olmuşdular. Deməli, uşaq yaşlılarla çiyin-çiyinə çalışdıqda o həm də psixoloji baxımdan özünün yaşlandığını hiss edir.

Yeniyyətdə yaşlanmaq hissənin meydana gəlməsi onunla nəticələnir ki, o, özü üçün mövcud olan norma və qaydalardan yaşlılar üçün olan norma və qaydaların mənimsənilməsinə keçir. Bununla da, yeniyyətə özünün bütün rəftar və davranışlarında yaşlılara oxşamağa, onların hüquq və vəzifələrini mənimsəməyə çalışır. Yeniyyətdə yaşlanmaq hissənin meydana gəlməsi onun yaşlılarla olan münasibətində də müəyyən dəyişikliklərin təzahürünə səbəb olur. Özünü artıq uşaq hesab etməyən yeniyyətə belə arzu edir ki, ona da yaşlılara olduğu kimi münasibət bəslənilsin. Kiçik məktəblilərdən fərqli olaraq, yeniyyətlərdə özünə, şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yaranır. Yeniyyətinin öz davranış və rəftar xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətinin digər əlamətlərini dərk etməsi sadəcə psixi keyfiyyət olaraq qalmır. Bu sahədə özünü dərk etmə şagirdə öz şəxsiyyətindəki, davranışındakı qüsurları aradan qaldırmaq, müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirmək imkanı verir. Ona görə də müəllim və

valideynlər yeniyetmələrin özünü qiymətləndirməsinə, özünü dərk etməsinə tələbatının formalaşmasının qayğısına qalmalıdır.

Yeniyetmələrin başqaları ilə ünsiyyəti

Yeniyetməlik dövründə nəzərə çarpan mühüm xüsusiyyətlərdən biri də yeniyetmənin ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsi, yoldaşları, həmyaşıdları ilə daha çox qarşılıqlı münasibətə səy göstəməsidir. Yeniyetmənin yoldaşları ilə ünsiyyəti getdikcə genişlənir və möhkəmlənir. Yeniyetməlik yaşında yoldaşa sadıq qalmaq, düzgünlük və doğruluq, bərabərlik, qarşılıqlı münasibət kimi keyfiyyətlər ön plana keçərək “yoldaşlıq kodeksi” normalarına çevrilir. Eyni zamanda, yeniyetmə həmyaşıdlarının rəy və qiymətləri ilə razılaşıır, tədricən özünü dərk edir. Əks təqdirdə isə özünə qeyri-adekvat, həddindən artıq qiymət verən yeniyetmə nüfuzdan düşür, “yoldaşlıq kodeksinin” etik məzmununu təhlil edə bilmir və nəticədə qarşılıqlı münasibətlər pozulur.

Yeniyetmələrin yoldaşlığı tədricən seçici xarakterdə inkişaf edir. Adətən, yeniyetmələr yaxınlıq dərəcəsinə görə yoldaşın üç tipini fərqləndirirlər: sadəcə olaraq yoldaş, yaxın yoldaş və dost seçir, sirdaşını, həmkarını müəyyənləşdirir; seçdiyi dostunu özü ilə müqayisə edir, onun müxtəlif nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirir. Bu baxımdan yeniyetmələrdə “oğlan-qız” münasibətləri də formalaşır, onlar bir-biri ilə maraqlanır, bir-birinin xoşuna gəlməyə cəhd edirlər. Oğlan və qızların qarşılıqlı münasibəti onların bir-birinə tələbkarlığında, qayğı və hörmətində, inam və etibarında ifadə olunur.

Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, kiçik yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların davranışı hələ ambivalent (ikili) xarakter daşıyır: onlar bir tərəfdən bir-biri ilə maraqlanır, digər tərəfdən isə seçilməyə meyl edirlər. Ona görə də bu dövrdə oğlanlar əksər hallarda oğlanlarla, qızlar isə qızlarla oynamağa, oturub-durmağa, yoldaşlıq etməyə meyilli olurlar. Hətta qızlar ad gününü keçirəndə oğlanları həmin təntənəli mərasimə, şənliyə dəvət etmirlər. Psixoloqlar bu cəhəti, birinci növbədə, oğlanlarla qızların aralarında cinsi fərqlərin olması ilə əlaqələndirirlər. Oğlanlarla qızların bu cür xüsusişmə halları tədricən aradan qalxır, onların arasında qarşılıqlı münasibətlər yenidən əsl yoldaşlıq münasibətinə çevrilir. Hər iki cinsdən olan yeniyetmələr təlim prosesində müxtəlif anlayışlara yiyələndikcə özlərinin yoldaşları qarşısında borcunu və məsuliyyətini daha aydın dərk edirlər. Yeniyetməlik dövründə yoldaşları ilə ünsiyyət yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır [3, s.158].

Dini təsəvvür

Din təsəvvürün fəaliyyət sahəsini genişləndirdiyi kimi, təsəvvür də insanın dini daha yaxşı dərk etməsinə, canlı və dinamik dini təcrübə yaşamasına vasitəçilik edir. Təsəvvür qabiliyyəti mücərrəd dini məfhumları təcəssüm etdirməklə onların dərkini asanlaşdırmaqla yanaşı, konkret olanları da mücərrədləşdirməklə mənə zənginliyini təmin edir [4, s.76].

Dini təsəvvür dini məfhumların, hadisələrin, varlıq və obyektlərin zehində formaya salınıb canlandırılmasıdır. İnsanlar zehni inkişafına paralel olaraq əldə etdikləri dini bilgi və təcrübələri çərçivəsində dini məfhumları, hadisələri və varlıqları təsəvvürdə canlandırırlar.

Burada vacib olan əsas xüsusiyyət dini həyatda təsəvvür edilə bilən nəsnelərin, əsasən, əvvəlcədən

hisslər vasitəsilə qavranılmayan şeylər olmasıdır. Digər xüsusiyyət isə Tanrının özü belə hissələrlə dərk edilib qavranılmadığı kimi, idrak edilə bilən bənzərinin də olmamasıdır.

Dini təsəvvür dedikdə, ağla ilk əvvəl Tanrı təsəvvürü gəlir. İnsanlar öz dinlərindəki Tanrı inancının xüsusiyyətlərinə görə, bir Tanrı təsəvvürünə sahib olurlar. Psixologiyaya görə dinlərdəki Tanrı təsəvvürü iki kateqoriyaya ayrılır:

1. Transsendental (mutəal) Tanrı təsəvvürü.
2. Antropomorfik Tanrı təsəvvürü.

Bunlardan birincisinə görə, Tanrı hissələrlə idrak edilib qavrana bilməz. O, sonsuz, əzəli, əbədi, eşi və bənzəri olmayan, zamandan və məkandan münəzzəh, bütün kamal sifətlərini zatında toplayan bir varlıqdır. Buna tövhid və tənziyə əsaslanmış və ya mücərrəd Tanrı təsəvvürü də demək mümkündür. Qeyd edilmiş təsəvvür tərifinə diqqət etdiyimiz zaman, əslində, onun zehində canlandırma və şəkilləndirmə mənasında bir təsəvvür olmadığını görmək olar. Tanrı (Allah) hissələrlə dərk oluna bilinmədiyi kimi, onun hissələrlə də qavranılacaq bir bənzəri də yoxdur. Burada Tanrı özünəməxsus sifətləri çərçivəsində zehində təsvir edilir.

Antropomorfik tanrı təsəvvüründə isə, Tanrı insan şəklində insanın sahib olduğu xüsusiyyətlərə yiyələnən, ancaq insandan daha güclü və üstün bir varlıq kimi təsəvvür edilir. Politeist (çoxtanrılı) dinlərdə belə tanrı təsəvvürləri çox məşhurdur. Buna görə Tanrı eyni ilə insan kimi, bir sıra zəifliklərə və məhdudluqlara malikdir. Həyat yoldaşı və övladlara sahib olma, məkanda mövcud olma, əsəbiləşmə, kədərlənmə, yanılmaq, zülm, aşıq olma və digər insana aid xüsusiyyətlərə sahibdir. Çox vaxt onun rəsmi insan bənzər şəkildə hazırlayırlar.

Mücərrəd Tanrı təsəvvürü ən mükəmməl şəkildə İslam dinində mövcuddur. İslam dinində zamandan və məkandan münəzzəh, zamanı və məkanı əhatə edən, kamal sifətləri ilə vəsflənmiş, nöqsanlardan münəzzəh, əzəli, əbədi, hissələrlə idrak edilib qavranılmayan transsendental bir Allah inancı vardır.

Allah təsəvvürü

Fərdin dini həyatında təsəvvür qabiliyyətinin ən mühüm funksiyalarından biri də Allah haqqında təsəvvürlərin inkişaf etdirilməsidir. İnkişaf etmiş Allah anlayışı fərdin dini həyatının mərkəzində durur və onu istiqamətləndirir.

Din psixologiyasında Allah təsəvvürü və Allah obrazı sinonim kimi işlədilir. Hər iki anlayışın tərifinin oxşar olduğu görünür. Təriflərdə vizual animasiya, zehni şəkil kimi ifadələrdən istifadə edilməsinin səbəbi araşdırmaların daha çox vizual təsəvvür üzərində aparılmasından irəli gəlir. Konsepsiya təkcə vizual təsəvvürlə məhdudlaşmır, həm də əvvəllər qavranılan və yaddaşda saxlanılan bütün digər dörd duyğuya əsaslanan məlumatlara aiddir.

Allah təsəvvürü “insanların kiçik yaşlarından zehni inkişafına, bilik və təcrübələrinə, tərbiyə və düşüncə tərzlərinə, dinlərinin inanc prinsiplərinə uyğun olaraq Allahı zehində təsəvvür etməsi, formalaşdırması və şərh etməsi” kimi müəyyən edilir. Allahın vizuallaşdırılması daha çox uşaqlıqda və Tanrıların təsvir olunduğu politeist dinlərin aktiv olduğu mədəniyyətlərdə rast gəlinir. Allahın mücərrəd şəkildə konseptuallaşdırıldığı dinlərdə Allah semantik olaraq Allahın sifətləri vasitəsilə təsəvvür edilir.

İnsanların mədəni mühit vasitəsilə tanıdıqları Allah anlayışı insan maraqlarının, gözləntilərinin və subyektiv təcrübələrinin qarşılıqlı təsirindən sonra formalaşır. Rizzuto Allah anlayışını obyektiv və koqnitiv əsaslı, Allah təsəvvürünü isə subyektiv və emosional əsaslı kimi xarakterizə edir. Deməli, Allahın təsəvvürü özlüyündə Allah deyil, insanın inkişaf etdirdiyi zehni təmsildir. İnsanın öz daxili aləmində Allahı yaşaması üçün Allah təsəvvürü lazımdır. Lakin Allah təsəvvürü insanın psixoloji durumu ilə sıx bağlı olduğu üçün mənfi təsəvvürlər yarana və insanın nevroitik olmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən fikirləri yenidən təşkil etmək və nəzərdən keçirmək, inkişaf etdirilən Allah təsəvvürünün düzgünlüyünü yoxlamaq və mümkün bəlalərin qarşısını almaq üçün istinad kimi qəbul edilə bilən bir Allah anlayışını tapmaq vacibdir.

Allah təsəvvürü nəzəriyyələri ümumiyyətlə əlaqə və koqnitiv olaraq iki yerə bölünür. Münasibətlərə əsaslanan ilk nəzəriyyə Freyde aiddir. Freydin Allah təsəvvürü uşağın atası ilə münasibətlərinə əsaslanır. əksi hesab olunur. O, Odipal dövrünün Allah təsəvvürünün inkişafı baxımından əhəmiyyətli olduğunu bildirmiş və bu dövrün sonunda tamamlanan Allah təsəvvürünün ömür boyu sabit qaldığını iddia etmişdir. Freydin bu yanaşmasına görə, Allah təsəvvürü uşağın atası ilə olan münasibətinin xarakterinə uyğun olaraq müsbət və mənfi şəkildə formalaşır və həyatın ilk uşaqlıq mərhələsində tamamlanır [5, s.82].

Peyğəmbər təsəvvürü

Həqiqi peyğəmbərlik anlayışına çatmaq üçün ilk növbədə təməl mətnimiz olan Qurana müraciət etmək və Quranın irəli sürdüyü peyğəmbər təsəvvürünü müəyyən etmək məqsədəuyğun olardı. Sünnə və ya hədisdən qaynaqlanaraq peyğəmbərlər haqqında müxtəlif təsəvvürlərə gəlinəydi məlumdur.

Fikrimizcə, Quran yalançı peyğəmbər təsəvvürlərinə işarə etməklə yanaşı, həm də səhih peyğəmbər təsəvvürünü qurur. Digər tərəfdən, Quran mərkəzli bir peyğəmbər təsəvvürü qurmaq cəhdlərinin risklərindən bəhs edənələr də var. Qeyd olunan risklər bunlardır: Birincisi, Quran mərkəzli peyğəmbər təsəvvüründə Peyğəmbərin insanlığına həddən artıq önəm verilməsi iddiasıdır ki, bu da onun adiləmiş qavrayışına gətirib çıxarma riskini daşıyır. Digəri isə budur ki, bu təsəvvür İslamın mənbəyini Qurana endirmək meylinə yol açır. Başqa bir iddia isə təxəyyülün bu konstruksiyasının subyektiv bir quruluş təqdim etməsidir. Çünki son nəticədə bu təsəvvürü edəcək şəxsin dünyagörüşünə və zehindəki peyğəmbər obrazına uyğun bir təsəvvür olacağı deyilir [6, s.39].

İlk yeniyetməlik dövründə peyğəmbərlə bağlı bilik, hiss və düşüncələr də əqidə prinsiplərinə görə tənqid olunur. Məlum olduğu kimi, möminlər peyğəmbərə inanmağı dinlərinin təklif etdiyi meyarlar çərçivəsində öyrənir və lazım olanı edirlər. Quranda və hədislərdə peyğəmbərdən belə bəhs edilir və möminlərdən bu təsvirə hörmət və qəbul etmələri istənilir: Əvvəla, peyğəmbərlər elçidirlər. Başqa sözlə, Allahdan gələn əmrləri möminlərə deyirlər (təbliğ edir), izah edir (bəyan edir), oxuyurlar (tilavət edir), öyrədirlər (təlim), dəvət edirlər. Bu baxımdan məsləhət (məsləhət) verirlər. Cənnətlə müjdələyənlər və əzabdan xəbər verənlərdir (müjdəçi və qorxudan). Bir mənada möminləri pis, çirkin və günah işlərdən çəkindirirlər. İslam dininə görə peyğəmbərlər ona görə təyin edilib ki, insanlar qiyamət günü üzr istəməsinlər. Vəzifə sahələri Quranda açıq şəkildə bildirilən peyğəmbərlərin digər xüsusiyyətləri də insan olmalarıdır. Quranda bu məsələ peyğəmbərlərə də xatırladılır. Elə buna görə də bütün peyğəmbərlər başda Həzrət Məhəmməd (s) olmaqla bu məsələyə çox diqqət yetirmişlər. [7, s.93].

Nəticə

Yeniyyətlik dövrü uşaqlıq dövrünün bitməsi ilə başlayır. Artıq xarici görünüşdə, düşüncələrdə fərqlər nəzərə çarpır. Fizioloji, psixoloji dəyişikliklər artır. Yeniyyətlik istər qız, istərsə də oğlanlar üçün ziddiyyətli dönmədir. Yeniyyətlik dövründə həyəcan, qorxu, qəzəb, ruh düşkünlüyü kimi hallar müşahidə olunur. Yeniyyətlərdə fizioloji, psixoloji dəyişikliklərlə yanaşı, dini düşüncələrdə də dəyişikliklər nəzərə çarpır. Artıq dini düşüncələrdə mücərrəd düşüncələr müşahidə olunur. Allah əvvəl “baba” deyilərək xatırlanırdısa, artıq bu dövrdə Onun görünməz olduğu fikri yaranır. Yeniyyətlər din haqqında valideynlərindən və digər böyüklərdən məlumatlar öyrənməyə çalışırlar. Bu yaşda dini məsələlər onlar üçün olduqca maraqlıdır. Daim araşdırma aparırlar. Dini ibadətlərə əməl etməyə, dini mərasimlərə getməyə başlayırlar. Vicdan hissi inkişaf etdiyi üçün bu barədə daha həssas davranırlar.

Yeniyyətlərdə yaşlanmaq hissi inkişaf etməyə başlayır. Yeniyyətlər onlara yaşlılar kimi münasibət göstərilməsini istəyirlər. Yaşlılara baxıb, onlara kömək etmək istəyirlər.

Yeniyyətlər başqaları ilə ünsiyyətə başlayır. Hər biri özü üçün yaxın dost, rəfiqə, sadıq yoldaş axtarırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Faruk Karaca. Dini gelişim psikolojisi. Trabzon: 2016, s.252.
2. Koç Mustafa. “Gelişim psikolojisi açısından ergenlik dönemi ve genel özellikleri” // Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, cild 2, s.231-256.
3. Vəliyev Mirələm, Mustafayev Azər. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı: 2013, s.297.
4. **Çetin Özer**. “Erich Fromm’da tanrı tasavvuru” // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2018, cild 18, sayı 3, s.75-98.
5. Xəlilov Hüseyn. Uşaq və yeniyyətlərin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2010, cild 1, s.220.
6. Aydın Muhammet. “Kur’an’da Peygamber tasavvuru” // Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019, cild 8, sayı 15, s.35-60.
7. Hatice Çınar Acar. “dinî tutum ve Peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair mukayeseli bir araştırma: Ülkü imam hatip lisesi ve Mevlana ortaokulu örneği” // Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2020, cild 7, sayı 13, s.83-118.